

Mester Béla

„Ideggyengeség, hipochondria és aranyér”

Metaforikus beszéd a magyar reformkor szerzőiről

Kétnapos, kimerítő konferenciánkat türelemmel végigülő hallgatóságunkban kényelmetlen érzés támadhat, ha azt látja a programban, hogy az időrendben utolsó előadás, ha csak metaforikus értelemben is, de részben mégis az *aranyérről* szól. Fokozódhat ez az érzés, ha elárulom, hogy ígérettemmel szemben nem is lesz annyira metaforikus a címben felsorolt orvosi tünetek tárgyalása. A vizsgált szövegek behatóbb elemzése egyre inkább megerősítette azt a gyanúmat, hogy a romantika korában a ma metaforikusnak tűnő, egészségi állapotokra, jelesül betegségekre vonatkozó megállapításokat, amelyeket egyes szerzők vagy szerzőcsoportok szövegeinek és viselkedésének értelmezése kapcsán vetettek papírra kritikusaik, egyáltalán nem metaforikusan értették, hanem nagyon is szó szerint. Tényleg azt gondolták, hogy a megfigyelt, vagy csupán föltételezett biológiai állapotok, betegségek *okozzák* azokat a furcsa stílusalakzatokat, filozófiai rendszereket, magánéletbeli viselkedésmódokat és politikai tetteket, amelyekkel a kritikusnak valamilyen szempontból problémája van. Az egyik fontos történeti kutatási probléma tehát éppen az, hogy miként lesz a – gyöngén argumentált, vitatható, naiv, de mégiscsak a tudományos racionalitás igényével föllépő – biológista kauzális elméletből metafora. Mégpedig először inspiráló, izgalmas, a további gondolkodásra megtermékenyítő hatású metafora, majd egyre inkább kifakult, klisészerű, a megszokás fönntartotta szókép, amely a többé-kevésbé elméleti igényű szövegekből, például a filozófiából és az irodalomelméletből egyre inkább átkerül a politikai szónokok és az ötlettelembb szépírók eszköztárába. A *betegség mint metafora*, pontosabban néhány konkrét metaforaként használatos betegségnév születéséről, virágzásáról és szomorú öregkoráról kívánok szót ejteni, amennyiben sikerül a reformkorra koncentráló, de következményeiben bő évszázadot átfogó magyar eszmetörténeti elemzésem végére érnem az osztályrészemül jutott fertályórában.

A *betegség mint metafora* kifejezésről a művelt hallgatónak, olvasónak mindjárt Susan Sontag esszéje jut az eszébe.¹ Sontag úttörő vizsgálódásának eredményeit mai előadásom témájának szempontjából csak néhány megjegyzés erejéig van módomban érinteni. Sontag felhívja a figyelmet a betegség metaforájának a romantika korában való széles körű elterjedtségére, ugyanakkor azonban arra is, hogy ez a metaforika jóval régebbi eredetű a romantikánál, és még jóval később is általános jelenség, egészen napjainkig. A romantika saját örökségének a betegségmetaforika dolgában a jellem és a betegség összekapcsolását tartja,

¹ Magyarul lásd SONTAG 1983. Sontag később folytatja a témát, majd erről szóló újabb könyvének első fejezetében visszatekint régi írására. Magyarul lásd: SONTAG 1990. A könyv első szavai: „Most, hogy újraolvastam *A betegség mint metafora*-t, ezt gondoltam” A továbbiakban csupán Sontag első esszéjére hivatkozom majd.

amelynek révén út nyílik pszichológiai folyamatok és habitusok, valamint fiziológiai tünetek egymásra való visszavezetésére; majd a betegségmetafora bekapcsolására a különböző szövegek értelmezésébe az alkotáspszichológiai megközelítés révén. Emellett Sontag a romantika kifejezést és származékait gyakran nem a szűkebb, korstílust jelentő értelemben használja, így például a romantika korának szépirodalmi alkotásai mellett gyakran utal „a mai romanticizmusra” is, amelyet hatvanas, hetvenes évekbeli, esszéje megírásának időpontjában még kortárs angol nyelvű művekkel példáz.

A következőkben olyan példákat, eseteket hozok a magyar művelődéstörténetből, amelyekben a mű magyarázataként fordul elő a szerző betegsége. Látható lesz, hogy a magyar példák is a romantika korában a legkarakteresebbek, ami nálunk nagyjából egybeesik a reformkorral, a betegségmetaforák azonban a reformkornál és a romantikánál jóval tágabb időhatárok között játszanak lényeges szerepet kultúránkban.²

Sontag a romantika korának legjellemzőbb betegségmetaforájaként főként a tüdőbajhoz fűződő társadalmi reprezentációkat elemzi; én – magyar forrásaim alapján – olyan tüneteket, amelyek inkább pszichés jellegűek – *ideggyengeség, hipochondria* –, vagy éppen ellenkezőleg, a közvélekedés szerint alantasan materiálisak (*aranyér*). A fertőző tüdőbajjal szemben ezekről több joggal lehetett állítani, hogy okuk az öröklött hajlam és a helytelen életmód, így itt a szerző tüneteire hivatkozni szövegeinek értelmezésekor inkább tűnik (naiv) természettudományos magyarázat-kísérletnek, mint a betegségmetaforika alkalmazásának.

Szólnom kell még Sontag esszéje célja szempontjából érthető, a téma továbbgondolása számára viszont csapdát rejtő tisztázatlanságáról. A szöveg ugyanis meglehetősen előkészítetlenül ugrik át a *valóságosan beteg emberek* társadalmi megítélésének kérdéséről a betegségmetafora átvitelére az egyes emberekről más természetű dolgokra, például épületekre, de főként az államra, társadalomra a politika nyelvén.³ Sontag – legalábbis e szövegében – nem látszik érzéklni a különbséget a beteg ember betegségének a metaforikus leírása és a között a metaforika között, amely az államot látja betegnek, és betegségét egyes emberekben, embercsoportokban azonosítja. A „társadalom rákos daganataként” megbélyegzett embercsoportok tagjait maguk a megbélyegzők sem tekintik azonban személyükben is betegeknek, rákosoknak, hiszen a betegség maga nem lehet *beteg*. A megbélyegzőknek éppen az a bajuk a kipécézett embercsoporttal, hogy az túl egészséges, túl virulens, és mintegy szaporodó kórokozóként gyöngíti a társadalom testét.⁴ A szóban forgó különbség jól látszik konferenciánk egyik plenáris előadásának példáin, amelyek a betegség metaforáját éppen innen, előadásom nézőpontjá-

² Előadásom előszóbeli változatában még inkább úgy fogalmaztam, hogy itt elsősorban a romantika kritikájáról van szó. Miután azonban – különösen a vita során – rendre a romantika kora előtti és utáni kultúrtörténeti példákat soroltam, hozzászólásában Ludassy Mária és Gángó Gábor is felhívta a figyelmemet mondandóm romantikára vonatkozó részének az újragondolására. Ezek után – újra föllapozva többek között Sontag esszéjének megfelelő oldalait – oly módon pontosítottam a betegségmetaforika és a romantika viszonyára vonatkozó megfogalmazásomat, hogy abban éppen a betegségmetaforika eredete és romantika utáni módosulása az érdekes.

³ Sontag esszéje 70. oldalán egyszer csak közbeszúrja, hogy franciául a málló homlokzatú házat is „leprásnak” nevezik, majd különösebb konklúzió nélkül visszatér gondolatmenetéhez, hogy azután az egész 9. részben (Sontag 1983, 87–102.) az addigiakra gyakorlatilag nem építve kezdjen beszélni a betegségmetafora használatáról a politikai nyelvben.

⁴ Természetesen létezik a megbélyegzett csoportoknak fertőző góccokként, a betegségtől szintén szenvedő, ám azt felelőtlenül terjesztő egyének összességéként való felfogása is, ezt azonban inkább egy másik, bár hasonló metaforika részének tekinteném.

val ellentétes megközelítésből vizsgálják (lásd LUDASSY 2007). Az állam betegségeinek, vagyis politikai eltévelyedéseinek Hobbes által felhozott és Ludassy elemezte példái ugyan konkrét emberekben, embercsoportokban jelennek meg, mint *Leviatán* testrészeiben, de ezek a betegségek *Leviatán* betegségei, és rájuk sem egyénként, sem csoportként nem jellemzőek. Például az egyház és állam szétválasztására való törekvés ugyan Hobbes szerint eskóriba, vagyis epilepsziába kergeti az államot, ez azonban egyáltalán nem jelenti, hogy az ilyen igénnyel föllépő emberek akár csak egyike is szükségszerűen eskóros kell, hogy legyen. (HOBBS 1999)⁵

Előadásomban nem lesz szó a betegségmetaforika elemzésének e két gyakori témájáról: a tüdőbaj metaforizálásáról és az állam testének a betegségeiről. A következőkben először a téma jelentőségét illusztrálom két, saját kutatói múltamból származó példa segítségével, amelyek a betegségmetaforikának a romantikán túlmutató jelentőségét is mutatják. Ezután bővebben tárgyalom Szontagh Gusztávnak a reformkor egyik vitájában kifejtett véleményét a betegségmetaforika szempontjából, későbbi visszaemlékezésének és saját testéhez való reflektált viszonyának a tükrében. Előadásom végén röviden utalok majd arra, hogy Szontagnak a kor közgondolkodásába mélyen beágyazott toposzai hogyan válnak pusztá retorikai eszközökké már a következő nemzedék kezében.

A témához két korábbi, 19. századi témájú kutatásom juttatott el. Ezek közül az első a reformkor egyik átlagos szerzőjének, Litkei Tóth Péternek az életművét célozta, akiben akkoriban a baloldali hegelianizmus kifejezetten társadalmi kérdésekre kihegyezett magyar recepciója érdekelt.⁶ Litkei Szegedy-Maszák Mihály által kiadott naplójának (TÓTH 1984) vizsgálatára mintegy mellékesen, kutatói becsületből kerítettem sort, mert mindig elfog valami szegyenkezés, ha kezembe kerülnek az éppen kutatott gondolkodó magánéletének dokumentumai. A napló szövege azonban rádöbentett arra, hogy a saját testhez való nárcisztikus, hipochondriába hajló viszony, a betegségek tüneteinek állandó figyelése a magunk és mások testén milyen központi téma volt a reformkor emberének életében. Tudomásom volt e hajlamról a kultúrtörténetekből, és számítottam is valami ilyesmire, de a naplón keresztül, mintegy testközelben tapasztalt napi gyakorlat mégis figyelmeztetett arra: talán néha nem metaforikusan kell érteni a kor borongós verseiben, ha az életerős költő arról beszél, hogy beteg, és meg fog halni – lehet, hogy valóban így is gondolta. (Annak ellenére, hogy a ragályos kórként terjedő hipochondrián kívül egyéb betegsége nem volt.)

A másik kutatás célja Asbóth János eszmetörténeti szerepének értékelése volt, amelyre a magyar Mill-recepció egyik mellékszálaként került sor.⁷ Asbóth szövegeinek elemzésekor fölfedeztem, hogy mennyire jellegzetes nála a nőkről alkotott kép megváltozása korai, szélső liberális és későbbi, keresztényszocializmusba hajló újkonzervatív korszaka között, és hogy ehhez a nőiességnek mint metaforának egyre gyakoribb és kidolgozottabb használata járul politikai ellenfeleinek minősítésében, illetve a reformkor és a forradalom neki nem szimpatikus alakjainak utólagos jellemzésében. Asbóth e módokon természetesen saját korának kívánt üzenni, szövegeinek vizsgálata pedig kimutatta, hogy valamivel többről van itt szó, mint

⁵ A betegségmetaforák a 29. fejezetben találhatóak: Azokról a dolgokról, amelyek az államot gyengítik vagy felbomlásához vezetnek. (329–339.) Ezen belül az epilepsziára (eskórra) vonatkozó helyet lásd: 336.

⁶ Erről szóló írásom legújabb kiadását lásd MESTER 2006, 144–163.

⁷ Erről készített tanulmányomat lásd MESTER 2004, 351–391.

metaforáról. A *Három nemzedék* negatívan ábrázolt alakjai, főként Kossuth, Petőfi és Eötvös nem pusztán metaforikus értelemben produkálják a nőiesség tüneteit, hanem – bizonyos megszorításokkal – fiziológiailag megfogható tünetek formájában is.⁸ Szónoki fogásként használt hangerő- és hangfekvés-váltásaik, gyakran a fejükre olvasott dühkitöréseik, ájulásaik, elsápadásaik néha úgy merülnek föl, mint amelyek csupán hasonlítanak a hisztériás asszonyok hasonló tüneteire, néha azonban mintha szó szerint vennék: ezek a férfiak, ha nem is tekinthetők a szó szoros, biológiai értelmében nőknek, mindenesetre jellegzetes női betegségeknek, vagy legalábbis gyakorinak tartott női állapotoknak a testi tüneteit produkálják. Olyan állapotokat, amelyek gyakori és rendszeres előfordulása – az akkoriban, és még hosszú ideig utána is sokat emlegetett női hisztéria – alkalmatlanná teszi a nőket a közéletre, és egyben legitimálja politikai jogfosztottságukat. Asbóth érvelése vagy inkább retorikája lebegtet. Gyakran úgy tűnik, hogy csak átvitt értelemben, metaforikusan beszél a nőies férfiak politikai szerepre való alkalmasságáról. Néha viszont mintha valóban azt gondolná, hogy bizonyos testi állapotokban is megnyilvánuló lelki alkatok, amelyek minden nőre, és a férfiaknak talán kisebbségére, de mégis igen sok férfira jellemzőek, és orvosilag is kimutathatóak, ténylegesen, természetből fogva ki kellene, hogy zárják az e lelki alkatra utaló testi tüneteket produkáló embereket a politikai joggal rendelkező polgárok sorából. Valahogy úgy, ahogyan a gyengeelméjűség minősített, és hivatalosan regisztrált esetei összeegyeztethetetlenek az önrendelkezéssel.

A néhol biologicista természettudományos magyarázatként, néhol metaforaként értelmezett nőiesség, hisztérikusság ellentmondásos képlete mellett a figyelmes elemző a vizsgált jelenség történeti értelmezésének az elemeire is rábukkanhat Asbóth szövegeiben, különösen, ha a *Három nemzedék* első szövegváltozatait veszi tekintetbe. Asbóth manipulációja ugyanis csak félig tudatos. Úgy tűnik, hogy nem pontosan azt és úgy gondolja, amit és ahogyan leírt, de az „elhallgatott” közölnivalót sem fogalmazza meg magának világosan, és háttértudása e korai változatokban gyakran akaratlanul is előtör. Arról van szó, hogy Asbóth valamennyire tudatában van annak, hogy a reformkorban mások voltak általában az emberek, és így a közszereplők viselkedésének szabályai, ő pedig a posztromantika korának nézeteit, ízlését kéri számon a hetvenes évekből a harmincas, negyvenes évek alakjain, apja nemzedékén. Vörösmarty hímzett mellényei a maguk korában szép és férfias viseletnek számítottak, Asbóth korában az ilyesmi már csiricsárénak tűnt volna, és persze a kiegyezés utáni országgyűléseken is más retorika dívott már, mint a debreceni Nagytemplomban tartott üléseken. Asbóth valójában tudja, hogy egy korszak ízlésvilágát, magatartási mintáit bírálja, és ennek finom megfigyelésekkel hangot is ad, konklúziójában mégis úgy tesz, mintha egy korszakoktól és korstílusoktól független politikai nézetrendszer, a liberalizmus elvi kritikáját művelné. Az asbóthi toposzok szálai a reformkorba, és még messzebb, a magyar romantika kezdetéinek a korához nyúlnak vissza, a romantika és vele együtt azonnal megszülető kritikájának az eszmevilágához vezetnek, de ki is lépnek a romantika és kritikusai oppozíciójában leírható kereten.

⁸ Első változatát lásd ASBÓTH 1873. Megjegyzendő, hogy Szekfű Gyula későbbi híres, hasonló című munkája tartalmilag is nagymértékben Asbóth ötletén alapul.

Az előző nemzedék egészen más szerkezetű gondolkodását a Szontagh Gusztáv irodalmi és filozófiai művekről írott bírálataiban, még inkább különböző vitacikkeiben megjelenő, a szerző és a vitapartner egész tevékenységének a jellegére vonatkozó megjegyzések, értéktételek és leírások bemutatásán keresztül érzékeltetem. Talán ennél is fontosabb és tanulságosabb Szontagh mindmáig kéziratban lévő emlékiratainak a tanulmányozása, ahol a szerzőnek nem kell tekintetbe vennie a bírált személy érzékenységét, és utólag – 1850–1851-ből – visszatekintve már tipizálhat, bizonyos trendeket is megfogalmazhat, sőt, a lezárultnak gondolt korszak általános jellemzésére, értékelésére is vállalkozhat. Szontagh kritikai tevékenységének és emlékiratainak hatalmas anyagából itt csak néhány elemet van módomban kiemelni, amelyek rávilágítanak arra, miként értette arra utaló szavait, hogy az előadásom címében megjelölt három betegség általában jellemző a magyar reformkor alkotó értelmiségére, sőt, e betegségek *okozzák* a Szontaghnak ellenszenves stílusú és tartalmú műveket.⁹

Az első árulkodó eset egyben Szontagh első kritikusi megnyilvánulása. A bírálat Kölcsey Ferencnek később *Töredékek a vallásról*, illetve *Vallásfilozófiai töredékek* címen ismert munkájáról szól, amely a hazai romantika akkori legfontosabb orgánumban, Szemere Pál *Élet és irodalom* című, később *Muzárium* néven kiadott lapjában jelent meg, 1827-ben, *Cselkövi* írói névvel.¹⁰ A cím bizonytalansága jól jellemzi a lap szerkesztési koncepcióját. A sokszor névtelenül megjelentetett, egymásra reflektáló szövegeknél néha azt sem lehet tudni, hol van valaminek a vége, és hol kezdődik egy új, mi számít önálló műnek, és mi az előző szöveg következő fejezete. Az egymásra reflektáló vélemények vitáiban nincsen szerkesztőségi álláspont, azonban tudatosan vannak úgy egymás mellé szerkesztve a különböző szövegek, hogy azok eredőjeként az olvasó elméjében pontosan az a vélekedés alakuljon ki, mint a szerkesztőében. Az egész szövegfolyam hasonló egy posztmodern intertextuális irodalmi játékhoz, azzal a különbséggel, hogy szereplőiben az öniróniának, vagy csupán a dolog játékként való felfogásának az árnyéka sem jelenik meg, annál inkább jellemző az egymás és egymás művei iránti pozitív érzelmek gátlástalan és terjengős kifejezése.

A korabeli olvasó Kölcsey szövegét *Hit, remény, szeretet* címen emlegette, az előtte álló hasonló című, névtelenül megjelent Szemere Pál-vers alapján, amelyet némi joggal a szöveg mottójának vélt. Kölcsey filozófiáinak szánt szövegét kevesen vizsgálták később filozófiai szöveggént.¹¹ Az irodalomtörténészek általában a romantika áttörésének és dominánsá válásának a dokumentumát ünneplik benne, össze-

⁹ Az előadásom címében szereplő betegségek Szontagh emlékiratának felsorolásából valók, amelyeket szépírókra és tudósokra egyaránt jellemzőnek tart, mint például a következő idézetben: „Pillants végig az irodák embereim, sáppadt hosszúkás pofáin ráismsz mindenütt; nézd ezt a túdóst, kinek minden tudománya mellett nem volt annyi esze testét épségben fentartani, minő alak ez? Sem élet sem vidorság benne, az aranyér testét szinte eltörpítette 's elrongált idegei mellett a hypochondria sötét szemüvegén tekinti a világot; szitya hősvérből származván, megretten minden zörrenésre.” Lásd SZONTAGH Gusztáv: *Emlékezések életemből*. (kézirat) 315–316. A valódi kórképek és a betegségek metaforikus tárgyalásának összefonódására hívja föl a figyelmet Vaderna Gábor Berzsenyi melankóliája kapcsán. Lásd VADERNA Gábor: *Tortlódások. Diskurzusok összjátéka Berzsenyi Dániel egy levelében* (kézirat). Ezúton mondok köszönetet Vaderna Gábornak, amiért még kéziratban lévő tanulmányát közvetlenül előadásom megtartása után rendelkezésemre bocsátotta, és a témáról eszmecserét folytatott velem.

¹⁰ Legfrissebb népszerű kiadását lásd KÖLCSEY 2005, 39–80.

¹¹ A szabályt erősítő legutóbbi kivételek Kiss Lajos András és Loboczkó János, azonban mindkettőjük megközelítése – a közép-európai Európa-diskurzus történeti elemzése, illetve a vallásfilozófiai szempont – távol áll mostani vizsgálódásunk nézőpontjától. Lásd Kiss 2001, 76–95. A tanulmányon belül a Kölcsey szövegére vonatkozó részt lásd 91–94.; LOBOCZKY 2003, 211–218.

kapcsolva – joggal – a romantika ügyét az irodalom autonómiájával. Mindeközben azonban gyakran a kortárs és a közelmúltbeli magyar irodalom autonómia-igényét vetítik vissza több mint egy évszázaddal előttünk élt szerzőkre, és jórészt eltekintenek attól, mit gondolhatott maga a szerző szövegének autonómiájáról. Különösen fontos ez a szempont az első vonalbeli politikai szerepét is vállaló Kölcsey nem fikciónak, irodalomnak, hanem filozófiának szánt szövege esetében.¹²

A kortársak legtöbbször, így Szontagh is komolyan veszi azonban Cselkői nézeteinek ismeretelméleti tartalmát, megdöbben rajtuk, meglepődik, hogy ezt éppen Kölcseytől olvassa – nyílt titok volt, hogy Cselkői neve mögött Kölcsey rejlik –, és magyarázatot keres. Mielőtt e magyarázat vizsgálatára rátérnék, rövid kitérőt teszek annak érzékeltetésére, hogy meglehetősen végiggondolt és józan ismeretelméleti nézetein túl, amelyek lehetetlenné tették, hogy egy pillanatra is komoly álláspontnak tekintse az akkori német gondolkodásban elterjedt misztikus nézeteket, mi indította Szontaghot arra, hogy ne csak helytelennek és komolytalanak tekintse e nézetek bármilyen megjelenési formáját, hanem szinte fizikai undort érezzen irántuk. A magyarázatot furcsa módon Szontagh képzőművészeti ízlésvilágának elemzése adhatja meg.¹³ A nagyjából klasszikus ízlésvilágú, de a realizmus felé tájékozódni kezdő Szontaghot két műalkotás tölti el undorral olaszországi útja alatt: a megnyűzött Marsziasz szatír valamely, ma már azonosíthatatlan manierista ábrázolása és egy nápolyi kápolna oltárképén a naturalisztikusan ábrázolt, lepelbe csavart, véres testű halott Krisztus. Szontagh undorában keveredik az iskoláiban elsajátított, a Szépre és a műalkotás embernemesítő hatására kihegyezett friesiánus esztétika, a véres jelenetek közvetlen ábrázolásától tartózkodó, a klasszicizmus által közvetített antik művészeti kánon és a halott Krisztus ábrázolását blaszfemikusnak látó protestantizmus. Ellenérzését fokozhatta, hogy az emberi szenvedés szinte kéjelgő ábrázolása nem fér össze azzal az Adam Smith-től származó szimpátiával, amelynek Szontagh filozófiai tájékozódásának horizontján oly nagy szerepe volt. Az efféle alkotások létrejöttének okaként, vagy legalábbis lehetőség-feltételeként már ekkor fölsejlik benne a katolicizmussal párosult, a klasszikus kánont elhagyó művészeti felfogás és egyben erkölcsileg értelmezhető emberi magatartás. (Jellemző például az a kiszólása, hogy csak az olaszok képesek a hazájáért harcoló sebesült hős alakjába haldokló gladiátort belelátni úgy, hogy az így értelmezett alkotásban még gyönyörködnek is.) Kölcsey szövegében az egész Kant utáni német filozófiát gyanakodva és ellenségesen szemlélő Szontagh reflexszerűen fölfedezi a német katolikus, politikailag konzervatív, racionális érvekkel védhetetlen romantikus misztikát, „az ellenség kezét”. Emlékirataiban később így emlékezik vissza az esetre:

¹² A hatalmas Kölcsey-irodalomból csak néhány közelmúltbeli példát ragadok ki illusztrációként. Dávidházi Péter Toldy-monográfiájának az előadásom témáját képező vitával foglalkozó fejezete, és általában Dávidházinak a Szontagh irodalomkritikai tevékenységét illető megnyilatkozásai az irodalmi autonómia és az azt támadó, filozófiai ihletésű kritika ellentétében ragadja meg a történet lényegét. Rohonyi Zoltán tanulmánykötetének Kölcseyről szóló szövegei szintén az irodalomnak a romantikában karakteressé váló autonómiaigényét féltik a teoretikus kritikától. Az általam olvasott irodalomtudományi szövegek közül egyedül S. Varga Pál Rohonyi kötetére reagáló cikke mutat rá, hogy itt nem szépirodalmi vagy ízlésbeli, hanem ismeretelméleti kérdéssről van szó, ebben mond ellent a filozófus Szontagh az e szövegében filozófó Kölcseynek, így a dolog megítélésében a stílustörténeti szempontok irrelevánsak. Lásd DAVIDHÁZI 2004; ROHONYI 1996; S. VARGA 1999, 221–231. A Szontaghra vonatkozó megjegyzést lásd uo. 228.

¹³ Lásd SZONTAGH 1825, 442–449. A szöveget később saját kommentárjával újra kiadta Fried István, mint a korabeli képzőművészeti esztétika gyér magyar szövegeinek egyik szép darabját. Lásd Fried 1992, 35–46.

„Kölcsey ezen anagramma [Cselkövi] alatt azon mystikus nézeteket pendített meg, mellyek akkor a vallás és művészet körében [...] többektől Németországban nyilvánítottak, erős ellenmondást gerjesztvén, mert a 19. században valóban helyén nem lehettek többé. [...] Cselkövi okoskodásának veleje azon oly sokszor elcsépeelt szalmán pontosult össze: az ész érzékfeletti tárgyakban nem képes az igazságot biztosan felfogni 's azért az ember vallási dolgokban kéntelen a kijelentéshez [= kinyilatkoztatáshoz] folyamodni. Ebben én szóruul szóra a vakhit proclamatioját láttam mit legkevésbé Kölcseytől, Kalvinyistától 's szabadelvű szónokaink egyikétől várhattam, később, midőn a magyar írókkal közelebről ismerkedtem meg, rea akadtam a rejtély magyarázatára.”¹⁴

Szontagh dilemmája durván megfogalmazva: hogyan lehetséges, hogy egy *magyar, református, liberális* politikus *német, katolikus, konzervatív* eszméket hirdet. Az egyelőre csak magában megfogalmazott válasz: a romantikus lelkesültség a szellemi élet valamely kiválasztott tárgya iránt (és közben minden más elhanyagolása) betegségekhez vezet, az így szerzett betegségek pedig visszahatnak, meghatározzák a reformkori magyar értelmiségi szellemi termékeinek jellegét.

Nem csupán költőkről van szó: a kontrollvesztett romantikus történettudomány őskeresése, amelynek képviselői csupán „azon regényes tündértájékokra juthatnak, hol Horvát István annyi magyart s Kollár annyi tótot fedeztek fel” (SZONTAGH 1851, 663–695.), szintén a tudományukban monomániás, az ideggyengeséget a hallucinációkig és víziókig fokozó, tudományukba belebetegedett romantikus tudósok terméke. Jellemző a korabeli pesti anekdota, amelyet mint az akkori értelmiséget jellemző történetet mesél el emlékirataiban. Hosszabban Pesten járván Kisfaludy Károly éppen szállására tart valamely vendégségből elköszönve. Már látja is a házat, benyúl kabátja zsebébe a mélyére, és megmarkolja a méretes kapukulcsot, amikor észreveszi a túloldalon az elgondolkodva hazafelé baktató Szemere Pált, mindenki Palikáját. Mellé lopózik, majd a kapukulcsot hirtelen a mellének szegezve rákiált: pénzt vagy életet. Huba vezér bátor unokája a kiáltásra elájul.¹⁵ Kisfaludy kétségbeesve, hosszan költögeti, majd, miután ez sikerül, a két romantikus költő az útszélen ülve és összeölelkezve még elsírdogál néhány órácskát.

Az idegbeteg, hypochondriás és aranyeres magyar romantikus szerzők képe Szontaghnál egyáltalán nem metafora, és nem is a napóleoni háborúkat megjárt veterán katonatiszt megvetése a civil puhánysággal szemben. A felsoroltak ugyanis Szontagh saját betegségei is egyben. Gyermekkorra óta beteges alkatával, hypochondriába hajló egészségügyi önmegfigyeléseivel tisztességgel elszámol a szellemi végrendeletnek is tekinthető emlékiratokban. Ami önértelmezése szerint mégis elválasztja romantikus kortársaitól, az a gyógyulás sikeresen végbevitt szándéka. 1839 késő tavaszán, kora nyarán, miután leadja első könyve kéziratát az egyetemi nyomdában (SZONTAGH 1839), szinte pánikszerűen hagyja el Pestet, alighanem még az imprimatúrát is Toldyra hagyván. A cél a szülőföld: felső-magyarországi fürdőkúrra a pesti értelmiségi életmóddal szerzett ideggyengesség és némi aranyér kikezelésére. Innen írja azokat a könnyed útleírásait, melyek az első példái a magyar iroda-

¹⁴ SZONTAGH Gusztáv: *Emlékezések életemből*. 169–170. Ugyanitt az említett német nézeteknek a katolicizmus iránti affinitását is bírálja.

¹⁵ A Szemere nemzetség Huba vezértől származtatja magát. Huba vezér utódainak ironikus emlegetése immár a Szemerékre való utalás nélkül többször előfordul Szontagh emlékirataiban, általában a törzsökös magyar arisztokrácia elleni éllel.

lomban a nagyváros zajából való időleges elvonulás vágyának és élvezetének. (Az útirajzok hangvétele merőben idegen a korban nem ritka városellenes, civilizációkritikai hangtól: a jellegzetesen nagyvárosi magyar értelmiségi életvezetési, egészségügyi tanácsai ezek pályatársaihoz.) Ezt az egészen konkrétan értett gyógykezelést propagálja szerzőtársai között, és néha szó szerint úgy gondolja, hogy aki ezen nem megy keresztül, továbbra is egzaltált butaságokat fog írni, akár költőként, akár tudósként vagy filozófusként. (Nézete szerint így keletkeznek például a hegelianusok. Hegeliánusnak lenni valójában nem filozófiai álláspont, hanem kórkép.)¹⁶

A gyógyulás e programjával kezdődik a romantika betegségének metaforává válása Szontagnál. Amikor a kórképet kiterjeszti a politikára, és Kossuthban a jellegzetes romantikus szerzőt, a rajongó pataki idealista diákot látja, még szó szerint gondolja a diagnózist. Ott azonban, ahol a nemzetkarakterológia zavaros vizeire evez, és kórképként értelmezi az egész fiatal magyar nemzet romantikus ifjúkorát, már nyilvánvalóan metaforáról van szó, bár az eredeti kontextushoz még erősen tapadó metaforáról. A fiatal magyar nemzet gondolatai itt még azonosak a reformkor tényleges közvéleményében megfogalmazódó nézetekkel (e közvélemény Szontagh számára a sajtó mellett gyakorlatilag azonos néhány mértékadó pesti szalonnal), ennek az adekvát kifejezője lesz Kossuth retorikája, ebből az állapotból kell az egész nemzetnek kigyógyulnia egy más típusú politikai kultúra elsajátításával.

A betegségmetaforának a politikai beszédbe való beépítését, ezzel együtt kiüresítését azonban már nem Szontagh, hanem – többek között – Asbóth végzi el főntebb hivatkozott művében évtizedekkel később azzal, hogy megszabadítja minden korszakhoz és korstílushoz való kötöttségétől, az általa bírált politikusokban pedig nem a félresiklott közvélemény hű kifejezőit látja, hanem az eredetileg helyesen gondolkodó nemzet tudatos, bár beteges félrevezetőit. Míg Szontagh szerint Kossuthot a nemzet egészére akkoriban jellemző csalóka lelkesedés ragadta el, amelynek ő volt a legmagasabb színvonalú *reprezentánsa*, addig Asbóth szerint Kossuth félrevezette, elcsábította a nemzetet, amely e nélkül mást kívánt volna. Míg Szontagh célja mindvégig a reformkori magyar közvélemény szerkezetének filozófiai kritikája, amelynek szerves része a kor, ezen keresztül a romantika kritikája és a történelmi személyek jellemzése, addig Asbóth ebből az egész megörökölt komplexumból csupán a Kossuth személyével kapcsolatos toposzokat használja föl anélkül, hogy rákérdezne a közvélemény és a politikai közösség szerkezetére. Jóllehet a két szerző szövegeiben előforduló toposzok gyakran hasonlóak, Szontagh életművének java mégis a politikafilozófia, Asbóthé pedig a politikai retorika része. E politikai retorika kiüresített betegségmetaforái felhasználják ugyan a reformkori romantikában és annak kritikájában gyökerező, előadásomban Szontagh példáján bemutatott toposzokat, de a jelenségek tudományos magyarázatának egykor megvolt igénye lassan kikopik Asbóth szövegeiből, és egy idő után erről már szó sincsen. A romantikus betegségmetafora, elvesztve a biológista kauzális magyarázat igényét, így jut el a magyar 19. században végül történetének az előadásom elején jelzett végpontjáig: a politikai nyelv üres szóképévé válik.

¹⁶ Szontagh Gusztávot a magyar filozófiatörténet úgy tartja számon, mint a harmincas évek *hegeli pörében* a Hegel-ellenes tábor egyik legfontosabb szerzőjét.

IRODALOM

- ASBÓTH János 1873. *Három nemzedék. Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany*. Budapest: Franklin-Társulat.
- DÁVIDHÁZI Péter 2004. *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó.
- FRIED István 1992. Szontagh Gusztáv képzőművészeti élményei Itáliában. *Ars Hungarica*, 20. évf. 1992. 2. sz. 35–46.
- HOBBES, Thomas 1999. *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. I. köt. Ford. Vámosi Pál. Budapest: Kossuth Kiadó.
- KISS Lajos András 2001. A romantikus Európa-gondolat filozófiai konstrukciói Közép- és Kelet-Európában. In *Az eltűnt lelkiismeret nyomában. Filozófiai-ökológiai írások*. Budapest: Liget Könyvek.
- KÖLCSEY Ferenc 2005. Törédékek a vallásról. In *Filozófiai írások*. Budapest: Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó.
- LOBOCZKY János 2003. Filozófia és vallás a fiatal Kölcsey gondolkodásában. In Fehér M. István, Veres Ildikó (szerk.): *Filozófia és teológia a magyar eszmetörténetben*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- LUDASSY Mária 2007. Halandó istenség és mesterséges örökkévalóság. A „Leviatán” metaforái. *Holmi*, 19. évf. 2007. 1. sz. 45–53.
- MESTER Béla 2004. Mill magyarországi recepciója és a 19. század magyar politikai gondolkodása. In Mester Béla – Perecz László: *Közéletek a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. Budapest: Áron Kiadó.
- MESTER Béla 2006. Egy magyar protestáns gondolkodó a modernitásról. Litkei Tóth Péter. In *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Kolozsvár – Szeged: Pro Philosophia.
- ROHONYI Zoltán 1996. „Úgy állj meg itt, pusztán” Közéletek XIX. századi irodalmunkhoz: Esszék és tanulmányok. Budapest: Balassi Kiadó.
- S. VARGA Pál 1999. Rohonyi Zoltán: „Úgy állj meg itt, pusztán” Közéletek XIX. századi irodalmunkhoz: Esszék és tanulmányok, Budapest, Balassi Kiadó, 1996, 231 l. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103. évf. 1999. 1–2. sz. 221–231.
- SONTAG, Susan 1983. *A betegség mint metafora*. Ford.: Lugosi László. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- SONTAG, Susan 1990. *Az AIDS és metaforái*. Ford.: Rakovszky Zsuzsa. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- SZONTAGH Gusztáv. *Emlékezések életemből*. Budapest: MTA Kézirattára. Történelm 2-r. 11. Kézirat.
- SZONTAGH Gusztáv 1825. Sz...gh Gusztáv Úrnak 1823ikban Olasz-országi útazása' alkalmával a' Szépmíveket érdeklő tárgyokról tett és feljegyzett Észrevételei. Közli Kiss Károly. *Felső Magyar Országai Minerva*, 1. évf. 11. sz. 442–449.
- SZONTAGH Gusztáv 1839. *Propylaeumok a' magyar philosophiához*. Buda: A Magyar Kir. Egyetem' betűivel.
- SZONTAGH Gusztáv 1851. Eszmecsere Toldy Ferencz és Wenzel Gusztáv társaimmal Szontagh Gusztávvtól. *Új Magyar Museum*, 1. évf. 1851. 12. kötet. 663–695.
- TÓTH Péter 1984. *Napló (1836-1842)*. A szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta Szegedy-Maszák Mihály. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- VADERNA Gábor. *Torlódások. Diskurzusok összjátéka Berzsenyi Dániel egy levelében*. Kézirat.

Kulturális Központ, Nyírbátor, Bán Ferenc kiállítása, Halas István fotói